

Dr BOGDAN ILIĆ, Ekonomski fakultet, Beograd

SVETSKO TRŽIŠTE I CENE U TEORIJI RIKARDA, MARKSA, LENJINA I SAVREMENOJ EKONOMSKOJ MISLI

UVOD

Tržište se javlja kao rezultat razmene koja se počinje javljati između pojedinih, osamostaljenih ljudskih zajednica. U tom smislu Marks posebno naglašava da razmena ne počinje unutar samonikle ljudske zajednice (plemena), da ne počinje u njenoj unutrašnjosti, to jest među pojedincima te zajednice, već između različitih zajednica (plemena). Razmena se, u stvari, javlja prvo između susednih plemenskih zajednica, to jest na granicama dodira s drugim zajednicama tako što se počinju razmenjivati slučajni viškovi proizvoda različite upotrebne vrednosti. Po Marksu, ova razmena je bila uslovljena različitim proizvodnim načinom, različitim načinom života i različitim proizvodima pojedinih ljudskih zajednica.¹ Iz navedenog se može zaključiti da se tržište između različitih ljudskih zajednica, odnosno, kako bismo danas rekli, svetsko (međunarodno) tržište, javlja prvo, odnosno ranije nego tržište u okviru iste ljudske zajednice ili, kako bismo danas rekli, ranije nego nacionalno (unutrašnje) tržište.

Proširenje razmene uticalo je da se tržište stalno širi, i da se javi društvena podela rada i specijalizacija. Sve to, pak, od svoje strane, značajno je doprinosilo da se ubrza razvoj proizvodnih snaga

---

¹ »Različite zajednice nalaze u svojoj prirodnoj okolini različita proizvodna sredstva i različita sredstva za život. Njihov proizvodni način, njihov način života i njihovi produkti su, dakle, različiti. Ta *prirodno nastala različitost* je ono što *pri kontaktu zajednica izaziva promenu proizvoda u robu* (podvukao B. I.). Razmena ne stvara razlike između proizvodnih sfera, nego stavlja različite u dodir«.

(K. Marks—F. Engels, Predgovor Prilogu kritici političke ekonomije, Werke, Dietz Verlag, Berlin, svezak XIII, str. 7.

i menjaju društveni odnosi. U tom smislu način i intenzitet razmene, podela rada i tržište doživljavaju svoju evoluciju koja traje neprestano, i danas.

Međutim, taj evolutivni put razvoja nije uvek istog tempa i intenziteta, već su primetne znatne prelomne tačke, ubrzanja, usporavanja i sl., ali je tendencija do sada njihov stalni razvoj i jačanje, naravno u drugim uslovima i sa posebnim obeležjima.

Ova pitanja su odavno privukla pažnju ekonomske teorije, posebno nekih, rekli bismo, pre svega, najistaknutijih ekonomskih teoretičara u dosadašnjem razvoju ekonomske misli. Naročiti doprinos teorijskom rasvetljavanju i afirmaciji ovih pitanja dali su predstavnici engleske klasične političke ekonomije, A. Smit i D. Rikardo.

1. TEORIJA SVETSKOG TRŽIŠTA I CENA KLASIČNE POLITIČKE EKONOMIJE

Vreme u kome su oni živeli u stvari je period nastanka i ubrzanog razvoja kapitalističkog načina proizvodnje i kapitalističkih proizvodnih odnosa. U tom periodu snažno se razvija manufakturna proizvodnja u Engleskoj i sve više priprema uslove za industrijsku revoluciju. Dolazi do snažnog razvoja tehnike i društvene podela rada, čemu je potpuno odgovaralo načelo slobodne privrede (»tree trade«) i slobodne spoljne trgovine (»laisser faire — laisser passer«). Pored toga, Smit i Rikardo su dali celovitu sintezu ekonomskog učenja svojih prethodnika. Oni su svoje delo učinili klasičnim zato što su dotadašnja ekonomska znanja objedinili u celinu, tj. nasleđenu misao dalje obogatili i time izradili celovit sistem političke ekonomije.²

Centralno mesto Smitove ekonomske teorije zauzima podela rada i specijalizacija. Smit je upoređivao društvenu podelu rada i specijalizaciju zemalja sa društvenom podelom rada po profesijama i zaključio da su prirodni, a često i stečeni, uslovi za proizvodnju različitih vrsta roba u različitim zemljama nejednaki. Stoga, po njemu, svaka zemlja treba da proizvodi i razmenjuje samo onu robu za koju ima *apsolutno najpovoljnije uslove* (prirodne i stečene)³ — teorija apsolutne prednosti.

Smit je, dakle, shvatio svetsko tržište kao jedinstveno tržište na kojem nužno dolazi do podela rada i specijalizacije između pojedinih zemalja kao subjekata međunarodne razmene i podela rada. On je polazio od toga da je ukupan rad jedinstven, tj. da pripada jednom, svetskom fondu rada, razdeljenom na pojedine zemlje. Ceo svet je posmatrao kao ogromnu manufakturu »u kojoj ljudi rade jedni za druge«. Razmena se obavlja na bazi specijalizacije u pro-

² Dr Branislav Šoškić, *Ekonomske doktrine*, Beograd, 1975, str. 53.

³ Videti: A. Smit, *Istraživanje prirode i uzroka bogatstva naroda*, Zagreb, 1952, knj. I, str. 408.

izvodnji samo onih proizvoda za koje jedni robni proizvođači (zemlje) troše manje rada od svih drugih proizvođača (zemalja). U protivnom, do razmene između zemalja neće doći.

Nasuprot Smitu, Rikardo je u svojoj teoriji svetskog tržišta i cena pokazao da se u svetskoj trgovini razmena ne vrši na osnovu rada utrošenog u proizvodnju robe koja se razmenjuje na svetskom tržištu. Po njemu se međunarodna razmena vrši na taj način što svaka zemlja proizvodi za svetsko tržište onu robu koju među mogućim robama proizvodi najekonomičnije, tj. onu robu u kojoj ima samo za sebe relativne prednosti u proizvodnji (troši relativno manje rada za njenu proizvodnju). Stoga Rikardo uzima da svaka zemlja raspolaže određenim fondom rada i da ovi fondovi rada pojedinih zemalja nemaju među sobom nikakve veze. Zemlja će imati ekonomski interes za međunarodnu razmenu samo onda ako za uvezenu robu daje manje svog nacionalnog rada nego što bi ga potrošila da je tu robu sama proizvodila.

Glavne su pretpostavke Rikardove teorije međunarodne razmene i svetskog tržišta (teorija komparativnih prednosti) to da će specijalizacija zemalja u proizvodnji i razmeni na svetskom tržištu obezbediti maksimizaciju nacionalne proizvodnje i nacionalnog dohotka, kao i maksimizaciju svetske proizvodnje i realnog dohotka u svetu kao celini.⁴

Kompletna specijalizacija zemalja u proizvodnji samo jednog proizvoda, koju zastupa Rikardo u svom modelu međunarodne razmene i svetskog tržišta, dovešće do povećanja ukupne proizvodnje i potrošnje kako u svetskim, tako i u nacionalnim razmerama. U vezi s tim, postavlja se pitanje i podele koristi između zemalja učesnica u razmeni na svetskom tržištu. Rikardo je pretpostavio da će se prodajne cene (odnosi razmene) nalaziti na sredini između komparativnih prednosti dveju zemalja učesnica u razmeni. Time je Rikardo postavio tezu da će se koristiti od međunarodne podele

⁴ Rikardov primer koristi specijalizacije u svetskoj privredi:

I. Pre kompletne specijalizacije

Engleska	Portugal	Svetska privreda
Sukno 100 č rada = 1 jard	90 č rada = 1 jard	2 jarda
Vino 120 č rada = 1 litar	80 č rada = 1 litar	2 litra

II. Posle kompletne specijalizacije

Engleska	Portugal	Svetska privreda
Sukno 220 č rada = 220:100	—	2,2 jarda
Vino	170 č rada = 170:80	2,125 litara

rada na svetskom tržištu deliti na dva jednaka dela, približno u
 srazmeri 1:1, što odgovara aritmetičkoj sredini komparativnih pred-
 nosti. [$\frac{(90/80)+(100/120)}{2} \approx 1$]. Međutim, ova Rikardova teza o pod-

jednakoj podeli koristi od razmene za zemlje učesnice nije tačna, pa će ovo pitanje biti predmet razmatranja kasnijih ekonomskih teoretičara. No, Rikardo je dao osnovu i za rešenje ovog pitanja. U IV poglavlju svojih »Načela političke ekonomije«, pod naslovom: »O prirodnoj i tržišnoj cijeni«, Rikardo ističe sledeće: »U redovnom toku događaja ne postoji nijedna roba koja je stalno i u svako vreme raspoloživa točno u onom stupnju obilja koje traže potrebe i želje čovječanstva, i stoga ne postoji nijedna roba koja nije podvrgnuta *slučajnim i privremenim promjenama cijene*« (podvukao B. I.)⁵ Ili, na drugom mestu: »Doduše, *omjer između ponude i tražnje može na neko vrijeme utjecati na tržišnu cijenu robe* (podvukao B. I.), dok se roba ne dobavi u većoj ili manjoj količini, već prema tome da li se potražnja povećala ili smanjila. No, to će djelovanje biti samo privremeno.«⁶

David Rikardo je u razradi teorije o međunarodnoj podeli rada i svetskom tržištu otišao dalje od Smita. U svoju teoriju komparativnih (relativnih) prednosti u proizvodnji Rikardo uvodi faktor mobilnosti proizvodnih činilaca kako unutar zemlje, tako i između različitih zemalja, kao i između različitih oblasti u okviru jedne zemlje. Po njemu će do razmene doći i tada ako jedna zemlja ima apsolutne prednosti u proizvodnji svih proizvoda, ali ako su te prednosti veće kod jednih nego kod drugih vrsta proizvoda, jer su komparativne prednosti proizvodnje jednog proizvoda veće nego za proizvodnju drugog. Zato će se, po Rikardu, zemlje u međunarodnoj podeli rada specijalizovati u proizvodnji onih proizvoda, čijom će razmenom ostvarivati najveće ekonomske efekte.⁷ Odnosno, ako zemlja ima prednost u proizvodnji svih proizvoda, za nju će ekonomski biti svrsishodno i opravdano da se specijalizuje i proizvodi one proizvode koje ipak proizvodi relativno najjeftinije. Vice versa, zemlja koja

⁵ David Rikardo, Načela političke ekonomije, Zagreb, 1953. god., str. 44, slično i na str. 46.

⁶ Ibidem, str. 223.

⁷ Videti: D. Rikardo, »Načela . . .«, str. 71, gde kaže:

»U sistemu potpuno slobodne trgovine svaka zemlja prirodno namjenjuje svoj kapital i rad takvim upotrebama koje su za svaku najkorisnije. To nastojanje oko pojedinačne koristi divno je spojeno s općim dobrom cjeline. Dajući poticaja gospodarskoj djelatnosti, nagrađujući oštroumnost i iskorišćujući s najvećim učinkom naročite snage, dane po prirodi, to nastojanje raspodeljuje rad najuspjelije i najekonomičnije, dok, povećavajući opću masu proizvoda, rasprostire opću korist i povezuje sa zajedničkom vezom interesa i saobraćanja sveopće društvo naroda kroz cijeli civilizirani svijet. Upravo to načelo određuje da lozu treba saditi u Francuskoj i Portugalu, da žito treba sijati u Americi i Poljskoj a da željeznu i drugu robu treba proizvoditi u Engleskoj«.

proizvodi sve proizvode skuplje, imaće ekonomski interes da se specijalizuje u onoj proizvodnji koja je relativno najmanje skupa.⁸

Međutim, Rikardo, kao što smo pomenuli ranije, nije uspeo da odgovori na pitanje na kom će se nivou vršiti razmena u tom slučaju, tj. po kojim će se cenama robe kupovati i prodavati na svetskom tržištu. Na to pitanje kasnije je dao odgovor Džon Stjuart Mil, iako su se na tragu odgovora našli Longfield i Torrens pre njega. Oni su utvrdili da je tržišna cena varijabilna i da zavisi od tražnje jedne i druge zemlje za datom robom. Slične tvrdnje izneo je i Penington nešto ranije.⁹ Dž. S. Mil je u ovu analizu uneo element *ponude i tražnje*, kao neophodan za određivanje visine tržišne cene (odnos razmene) formirati u zavisnosti od recipročne tražnje, to jest biće povoljnija za onu zemlju koja ima manje intenzivnu tražnju za robom koja se uzima u razmeni. Mil je formulisao i teoriju međunarodnih vrednosti koja je upotpunila teoriju relativnih troškova D. Rikarda. Po njemu, tržišna vrednost robe zavisi od ponude i tražnje: ona raste uporedo s porastom tražnje i opada uporedo s porastom ponude.¹⁰ Mil je upotrebio i pojam elastičnosti tražnje, što je

⁸ »Dakle, vanjska trgovina, bila ona sputavana, poticana ili slobodna, uvijek će postojati, kakve god bile razmjerne teškoće proizvodnje u različitim zemljama. Ona se može regulirati samo izmjenom prirodne cijene, a ne prirodne vrijednosti, uz koju se roba može proizvoditi u tim zemljama, a to se postiže izmjenom podjele dragocjenih kovina. To objašnjenje potvrđuje mišljenje, koje sam izrazio na drugom mjestu, da naime nema poreza, premije ili zabrane na uvoz ili izvoz robe koja ne bi prouzrokovala različitu podjelu dragocjenih kovina i koja stoga ne bi svuda izmijenila i prirodnu i tržišnu cijenu robe.

Prema tome je očito da se trgovina s kolonijom može tako urediti da će ona u isto vrijeme biti od manje koristi za samu koloniju, a od veće koristi za maticu zemlju nego što bi to bilo pri potpuno slobodnoj trgovini. Kao što je za pojedinog potrošača štetno da se u kupovanju ograniči na jedan određeni dućan, tako je štetno za cijeli narod potrošača da se prinudi da kupuje od jedne određene zemlje. Ako bi neki dućan ili zemlja davali traženu robu najjeftinije, mogli bi biti sigurni da će tu robu prodati bez neke isključive povlastice. A ako ne bi prodavali jeftinije, opći bi probitak zahtijevao da im se ne daje poticaj da nastave trgovinu, koju ne mogu voditi s jednakom korišću kao i drugi. Dućan ili zemlja koja prodaje mogu biti na gubitku promjenom upotrebe kapitala, no opća korist nije nikad tako potpuno osigurana kao pri najproduktivnijoj podjeli općeg kapitala, a to će reći pri općenito slobodnoj trgovini.

Say priznaje da su proizvodni troškovi temelj cijene, pa ipak u različitim dijelovima svoje knjige tvrdi da je cijena određena omjerom u kome potražnja stoji prema ponudi. Stvarni i krajnji regulator relativne vrijednosti bilo koja dva dobra jesu troškovi njihove proizvodnje, a ne dotične količine, koje se mogu proizvesti, ni konkurencija među kupcima«.

(D. Rikardo, »Načela...«, str. 199.

⁹ Videti: Jacob Viner, *Studies in the Theory of International Trade*, New York, London, 1937., pp. 447 i James Pannington, *A. Letter... on the Importation of Foreign Corn*, 1840, pp. 32—41.

¹⁰ Videti: dr S. Obradović, *Uvod u analizu spoljne trgovine*, Beograd, 1962., str. 20., J. Wilezinski, *The Theory of comparative costs and centrally planned economics*, u časopisu *The Economic Journal*, mart 1965., London,

znatno doprinelo daljem razvoju svetskog tržišta i cena. Tražnju, kao komponentu svetskog tržišta, kasnije je znatno više razradio Edgeworth. On je u analizu uneo krivu recipročne tražnje koja se u savremenoj ekonomskoj teoriji naziva krivom ponude.¹¹ Krivu recipročne tražnje kasnije je razvio i široko koristio Maršal¹², a njenu geometrijsku interpretaciju usavršio je Mid.¹³

Klasičnu teoriju o međunarodnoj podeli rada dalje je razvijala neoklasična škola, posebno Tausig i Jakob Viner. Oni su u ovu teoriju uneli monetarni aspekt posmatranja reprodukcije: cene i novac (visina nadnice, visina kamate i dr.), što može znatno da izmeni komparativna preimućstva u proizvodnji, jer obezbeđuju iste komparativne prednosti kao i manji broj časova rada.

Neoklasična škola (posebno Tausig) dokazivali su da teorija komparativnih prednosti ostaje u važnosti i pri uvođenju u razmenu više proizvoda ili većine proizvoda, odnosno više zemalja ili gotovo sve zemlje, naravno uz izvesne modifikacije (smanjenje ili povećanje komparativnih prednosti zavisno od intenziteta dejstva faktora koji utiču na svetskom tržištu i koji su obuhvaćeni analizom).

Brži, skladniji i ravnomerniji proizvodni razvoj svih zemalja sveta smanjivaće razlike u privrednoj razvijenosti i produktivnosti rada¹⁴, umanjivaće, ali neće potpuno izbrisati značaj uporednih prednosti u proizvodnji i razmeni, zbog nedovoljne mobilnosti faktora proizvodnje. To znači da se preimućstva od međunarodne podela rada i specijalizacije uopšte moraju dinamički posmatrati. Ovo se menja u zavisnosti od dejstva i promene niza faktora (proizvodnja, potrošnja, stanovništvo, značaj zemlje i proizvoda, razvoj nauke, tehnike, kulture i sl.).

Koncepcije predstavnika klasične političke ekonomije, pre svega A. Smita i D. Rikarda, izraz su stremljenja kapitalističke klase i vremena u kojem su živeli. Engleskoj, kao tada najrazvijenijoj zemlji sveta, pogodovala je slobodna spoljna trgovina i svetsko tržište, jer joj je to omogućavalo da maksimizira svoju ekonomiju rada i profit. Otuda, po Smitu i Rikardu, slobodna spoljna trgovina dovodi do »idealne« međunarodne podela rada, to jest, vodi ka iskorišćavanju najpovoljnijih uslova u celom svetu za proizvodnju određene

str. 63. i John Stuart Mill, *Principles of Political Economy*, Book II, Chap. VI, p. 326.

¹¹ Francis Y. Edgeworth, *Theory of International Values*, *Economic Journal*, IV, 1894, pp. 35—50, 423—424; 606—638.

¹² Alfred Marshall, *The Pure Theory of Foreign Trade*, London School of Economics and Political Sciences, London, 1879.

¹³ Yames Mead, *Geometry of International Trade*, Oxford University Press, 1952, Chap. 2 and 3.

¹⁴ »Nešto što je više modifikuje zakon vrednosti u njegovoj internacionalnoj primeni jeste što se na svetskom tržištu i proizvodnji nacionalni rad broji kao intenzivniji, dogod konkurencija ne prisili proizvodnju naciju da prodaju cenu svojih roba spusti na njihovu vrednost«.

(K. Marks, *Teorije o višku vrednosti*, III tom, *Kultura*, Beograd, 1956, str. 250).

nih roba. Naime, ako se robe razmenjuju prema vrednosti, tada će svaka zemlja imati povoljnije uslove realizacije za onu robu koju proizvodi pod najpovoljnijim uslovima, to jest sa najmanje utroška rada. Apsolutiziranje postojećih uslova u proizvodnji zanemarivalo je dalji razvoj i promene koje stim u vezi nastaju, što su već uočili Smit i Rikardo. Oni su istakli da pri višem industrijskom razvoju »stečena« preimućstva mogu zameniti prirodna preimućstva pri proizvodnji bilo koje robe.¹⁵

Posmatrano u širimi društvenim i teritorijalnim razmenama, različite zemlje doista se mnogo razlikuju po svojim prirodnim bogatstvima, ali se način iskorišćavanja datih prirodnih bogatstava suštinski menja i to u direktnoj zavisnosti od nivoa razvoja proizvodnih snaga u tim zemljama. Primera radi ovde pominjemo samo to kako razvoj i usavršavanje industrijske proizvodnje menja korišćenje sirovinne baze, odnosno vodi ka korišćenju sintetičkih, veštačkih sirovina, menja značaj pojedinih vidova energije i zavisnost proizvodnje od njih, menja značaj transportnih puteva, itd. Slične izmene u zavisnosti od nivoa ekonomskog razvoja date zemlje trpi i radna snaga, jer se menja i način njenog iskorišćavanja.

Kapitalistički društveni sistem razvijao se neravnomerno pod uticajem stihijskog delovanja zakona vrednosti i bespoštedne, neravnopravne konkurentske borbe, stvarajući moćne, razvijene kapitalističke metropole, na jednoj strani, i siromašne priveske tih moćnih džinova — kolonije, na drugoj, »Slobodna trgovina u kapitalizmu vodila je time, ne ka »idealnoj« međunarodnoj podeli rada, nego ka moćnom razvoju industrijske proizvodnje u razvijenim kapitalističkim zemljama, koje su jeftinoćom svojih industrijskih proizvoda podrivale industriju zaostalijih zemalja, kočile razvoj ekonomike poslednjih i osuđivale ih na ulogu ekonomskih privesaka, na ulogu isporučioaca sirovina i poljoprivredno-prehrambenih proizvoda«.¹⁶

Oba predstavnika klasične političke ekonomije, Smit i Rikardo, videli su pokretačku silu razvoja »ove idealne međunarodne podele rada« u slobodi trgovine. Polazna osnova kod Smita bila je da slobodna trgovina dovodi do najracionalnijeg iskorišćavanja rada i kapitala u pojedinim zemljama, a kao rezultat toga raste obim (količina) jeftinijih roba, čime se povećava blagostanje naroda. Ovu misao prihvatio je i dalje razvio Rikardo. Analizirajući ekonomiku Engleske, on je utvrdio da uvoz jeftinijih inostranih roba predstavlja

¹⁵ »U datom slučaju nema nikakvog značaja jesu li ta preimućstva koja poseduje jedna zemlja u poređenju s drugom, prirodna ili stečena... Preimućstvo kojim ovlada zanatlja u odnosu na svoje susede koji se bave drugim profesijama, je stečeno, ali tim ne manje — kako on, tako i oni — nalaze da je korisnije da kupuju jedan od drugoga...«

D. Rikardo, Načela političke ekonomije i oporezivanja, Moskva, 1955, str. 261.

¹⁶ Jozef Mervart, Formiranje cena u međunarodnoj trgovini, Moskva, 1962, str. 41.

osnovu za sniženje plata radnika, a time i osnovu za povećanje profita kapitalista. To jest, »Ako, blagodareći proširenju spoljne trgovine ili usavršavanjima u mašinama, hrana i artikli neophodno potrebni radniku mogu biti isporučeni tržištu po sniženoj ceni, onda se profit povećava«. ¹⁷ Period slobodnog razvoja spoljne trgovine, koji su proklamovali i za njega se zalagali Smit i Rikardo, nastupio je u XIX stoleću. No, njihova teorija da će slobodna trgovina dovesti do »idealne« međunarodne podele rada u svetu nije se obistinila u praksi. Ovo ipak nije razlog da se opovrgnu njihovi modeli nego je moguće upravo na bazi njihove analize izvući koristan zaključak da svaka zemlja treba da proizvodi, u granicama međunarodne podele rada i specijalizacije, one robe za čiju proizvodnju raspolaze najpovoljnijim uslovima, i da u razmenu za te proizvode dobija one za čiju proizvodnju druge zemlje imaju veća preimućstva (povoljnije uslove proizvodnje) ¹⁸.

Teoriju komparativnih troškova (komparativnih prednosti) treba shvatiti dinamički, a ne statički, sa svim navedenim i drugim neophodnim korekcijama. Potrebno je uzeti iz nje ono »racionalno zrno« koje ona pruža, kao što je to činio Marks. »Istorijski uzev, zemlje zadocenele u privrednom razvoju uživaju komparativnu prednost u primarnim proizvodima, a zemlje odmakle u privrednom razvoju komparativnu prednost u sekundarnim proizvodima. Međutim, razvoj odnosa razmene između primarnih i sekundarnih proizvoda na štetu je prvih, usled čega (ali ne samo zbog ovog — primedba B. I.) zemlje u razvoju moraju krenuti putem industrijalizacije, protivno statičkoj koncepciji komparativnih prednosti. Odnos međunarodne trgovine prema razvoju proizvodnih snaga, i obrnuto, postaje važnijim sastavnim delom objašnjenja spoljnotrgovinskog impulsa. Komparativni troškovi proizvodnje postaju više kriterijum za orijentisanje u pogledu zone u kojoj treba da se traži mesto u svetskoj privredi, otprilike slično kao što i odnosi kupovnih snaga mogu da posluže kao kriterijum za orijentisanje u pogledu pronalazjenja zone u kojoj treba da se traži efektivni valutni paritet«. ¹⁹

2. OSNOVE MARKSISTIČKE TEORIJE SVETSKOG TRŽIŠTA I CENA

Za marksističku ekonomsku misao veliki je nedostatak što sam Marks nije uspeo da dovrši celokupan rad onako kako ga je skicirao

¹⁷ David Rikardo, Načela političke ekonomije i oporezivanje, dela, tom I, Moskva, 1955, str. 115.

¹⁸ »Ako nas bilo koja tuđa zemlja može snabdeti nekim robama po nižoj ceni nego što smo sami u stanju da je proizvedemo, mnogo bolje ju je kupovati od nje za neki deo proizvoda našeg vlastitog industrijskog rada, uložnog u toj oblasti, u kojoj smo mi ovladali nekim preimućstvima«.

(Adam Smit, Istraživanje o prirodi i uzrocima bogatstva naroda, tom II, str. 33.)

¹⁹ Dr Ž. Mrkušić, O savremenoj interpretaciji teorije komparativnih troškova, časopis Međunarodni problemi, Beograd, broj 1/1967, str. 33.

govoreći o metodu političke ekonomije. On je, naime, planirao da posebno obradi pitanja: međunarodni odnos proizvodnje, međunarodna podela rada, međunarodna razmena i svetsko tržište i krize.²⁰ No, pošto Marks to nije stigao da uradi za života, u vezi sa tim pitanjima pojavila su se različita shvatanja i razne teorije, premda je Marks, iako razbacano po svojim delima, ostavio gotovo celovitu teoriju međunarodne trgovine i svetskog tržišta.²¹

Marks je svetskom tržištu pridavao veliki značaj. On ga naziva »pretpostavkom celine i nosiocem te celine«, smatra da je ono »koliko pretpostavka celine, toliko i rezultat kapitalističke proizvodnje«, da je osnovica i životna atmosfera, odnosno »jedna od tri glavne činjenice kapitalističke proizvodnje«. ²² Marks svetsko tržište nadalje smatra međunarodnim proizvodnim odnosom. Za njega je svetsko tržište celina, ali takva celina u kojoj pojedine nacionalne ekonomije ne gube svoju samostalnost, već ostaju i dalje samostalni sistemi društvene podele rada²³. Svetsko tržište, prema tome, predstavlja kretanje kapitalističke ekonomije k svojem »totalitetu«. U tom pojedini delovi (nacionalne ekonomije) imaju svoju samostalnost, ali je ta samostalnost vezana robnom razmenom na svetskom tržištu u jedinstvenu svetsku ekonomiju. Po Marksu je svetsko tržište i uzrok i posledica kapitalističkog načina proizvodnje. Ono nastaje kao rezultat razmene i podele rada i to u početku mirnim putem (dobrovoljnom spremnošću različitih ljudskih zajednica da razmenjuju svoje proizvode). Međutim, kasnije je taj proces tekao i drugim putem: »Otkriće zlatnih rudnika i srebrnih zemalja u Americi, istrebljivanje, porobljavanje i zakopavanje urođenika u rudnike, početak osvajanja i pljačkanja Istočne Indije, pretvaranje Afrike u jedan zabran za lov na crnokošce, eto što je nagovijestilo zoru ere kapitalističke proizvodnje... Jednim dijelom ovi metodi počivaju na najbrutalnijoj sili, na primer kolonijalni sistem«. ²⁴

Marksovo shvatanje i analiza svetskog tržišta zasniva se na racionalnom jezgru klasične političke ekonomije — radnoj teoriji vrednosti. I po Marksu, robe se razmenjuju na svetskom tržištu na osnovu rada neophodnog za njihovu proizvodnju (»internacionalna vrednost«). Pri tome se veća količina nacionalnog rada koji je manje specifične težine (prosti rad) razmenjuje za manju količinu rada druge nacije (zemlje), ali veće specifične težine (složeni rad). Marks

²⁰ Videti: K. Marks, Prilog kritici političke ekonomije, Beograd, 1965, str. 199.

²¹ K. Marks, Prilog kritici političke ekonomije, kao i sva dela gde Marks govori o robi i robnoj proizvodnji (razmeni), a to su, gotovo, sva njegova dela.

²² Videti: D. Čalić, A. Grličkov, J. Vilfan (redakcija), Međunarodni ekonomski odnosi, Zagreb, 1973, str. 31.

²³ Videti: Dr Bogdan Ćosić, Svjetsko tržište danas, Zagreb, 1973, str. 278. i dalje.

²⁴ K. Marks, Kapital, I tom, str. 673.

je, dakle, prihvatio racionalno jezgro Rikardove teorije komparativnih prednosti. Međutim, on se istovremeno i bitno razlikuje od Rikarda, smatrajući da na svetskom tržištu postoji eksploatacija, bez obzira što svaka zemlja može da ima koristi od spoljne trgovine.²⁵

Marks je, dakle, zadržao osnovne postavke engleskih klasika o pitanju podele rada, slobodne spoljne trgovine, svetskog tržišta i cena. On je jasno naglasio značaj slobodne spoljne trgovine u svojim delima, jer ona omogućava, ubrzava i upotpunjuje razvoj proizvodnih snaga društva. Međutim, Marks pri tome analizira i društvene odnose u sferi reprodukcije i položaj radničke klase. Na bazi toga je formulisao zaključak da bi režim slobodne spoljne trgovine u postojećim (kapitalističkim) odnosima istakao na svetskom tržištu sve protivurečnosti u još većem obimu (jačanje suprotnosti između klasa, »sloboda kapitala da gazi radnika«, jačanje eksploatacije, bogaćenje jedne zemlje na račun druge i slično) Marks se, ipak, opredeljuje za slobodnu spoljnu trgovinu, jer ona jača i ubrzava razvoj proizvodnih snaga, »do krajnosti zaoštava suprotnosti između proletarijata i buržoazije i ubrzava socijalnu revoluciju«²⁶

U svojoj teoriji Marks ukazuje da podela rada povećava društvenu produktivnost rada, a da to u svetskim razmerama čini međunarodna podela rada. Razvoj proizvodnih snaga sve više utiče na podružljavanje proizvodnje, što vodi stvaranju svetskog tržišta, formiranju svetske cene i svetske ekonomije sa sve razvijenijom podelom rada. Marks je, takođe, objasnio da individualni, ovde na-

²⁵ »Pa i po samoj Rikardovoj teoriji — što Sej ne zapaža — tri radna dana jedne zemlje mogu se razmeniti za jedan radni dan druge zemlje. Zakon vrednosti se ovde bitno modifikuje... »Ili kako se u granicama jedne zemlje kvalifikovani složeni rad odnosi prema nekvalifikovanom, prostom radu, tako se mogu odnositi radni dani raznih zemalja. U ovom slučaju *bogatija zemlja eksploatiše siromašniju, čak i onda kad poslednja dobija razmenom* (podvukao B. I.).

K. Marks, Teorije o višku vrednosti, sveska III, str. 82.

Ili na drugom mestu, govoreći o spoljnoj trgovini, Marks kaže: »Ukoliko se ovde rad razvijenije zemlje valorizira kao rad veće specifične težine, profitna stopa se penje, pošto se rad, kad se ne plaća kao kvalitativno viši, prodaje kao takav. Isti odnos može se dogoditi i prema zemlji u koju se robe šalju i iz koje se robe dobivaju; naime, da ta zemlja daje više opredmećenog rada u naturi nego što dobija, a da pri tome ipak dobiva robu jeftinije nego što bi je mogla proizvoditi... *Favorizirana zemlja dobiva u razmeni natrag više rada za manje rada*«. (podvukao B. I.).

K. Marks, Kapital, III tom, str. 202—203, Zagreb.

²⁶ »Ali nemojte misliti, gospodo, da kritikujući slobodnu trgovinu imam nameru da branim sistem zaštitnih carina. Čovek se može boriti protiv ustavnog sistema, a da zato ne mora biti prijatelj apsolutizma. Ali uopšte uzevši, sistem zaštitnih carina danas je konzervativan dok slobodna trgovina deluje revolucionarno. Ona razara nekadašnje nacionalnosti i do krajnosti zaoštava suprotnosti između proletarijata i buržoazije. Jednom reči, sistem slobodne trgovine ubrzava socijalnu revoluciju. I samo u tom revolucionarnom smislu, gospodo, ja glasam za slobodnu trgovinu«. K. Marks, Govor o pitanju slobodne trgovine, štampano u knjizi Beda filozofije, izdanje Kultura, Beograd, 1964, str. 184. i 185.

cionalni, utrošci rada nisu mera vrednosti na svetskom tržištu. »Stvarna vrednost robe je ne individualna, nego društvena vrednost, to jest stvarna vrednost proizvedene robe u datom pojedinačnom slučaju nije određena individualnim, nego radnim vremenom, društveno potrebnim za proizvodnju robe«. ²⁷

Na svetskom tržištu ne dobiva se priznanje za društveno potrebni nacionalni rad zemlje izvoznice, već se priznaje samo onaj deo rada koji je opredmećen u sveopštem ekvivalentu — svetskom novcu. Zato Marks kaže da »... može se učiniti, da takva zemlja daje opredmećenog rada in natura više nego što dobiva, i da ipak dobiva pri tome robe jeftinije nego što bi mogla sama da ih proizvede«. ²⁸

Govoreći o tržišnim cenama Marks je istakao da su one »određene najamninom, kamatom i rentom, cenom rada, kapitala i zemlje«, odnosno da su ovi elementi »regulatorni faktori cene«. S tim u vezi Marks kaže: »Ako su u nekoj zemlji najamnina i cena zemlje niske, a kamata kapitala, naprotiv, visoka, jer kapitalistički način proizvodnje ovde uopšte nije razvijen, dok u nekoj drugoj zemlji najamnina i cena zemlje nominalno stoje visoko, a kamata kapitala, naprotiv, nisko, onda kapitalista u jednoj zemlji primenjuje više rada i zemlje, u drugoj srazmerno više kapitala. U računanje do koje je mere ovde konkurencija među obojicom moguća, ulaze ovi faktori kao određujući elementi... Kako u konkurenciji među pojedinačnim kapitalistima, tako i u konkurenciji na svetskom tržištu, date i pretpostavljene veličine najamnine, kamate i rente ulaze u račun kao postojeane i regulatorne veličine: ne postojane u smislu da ne menjaju svoje veličine, nego u tom smislu da su u svakom pojedinom slučaju dane i sačinjavaju postojanu granicu za stalno kolebljive tržišne cene«. ²⁹

Cena, po Marksu, uključuje osamostaljivanje robne vrednosti u novcu i pretvaranje tržišne vrednosti u cenu proizvodnje; i, dalje, posredstvom procesa svetske konkurencije — pretvaranje »nacionalnih prosečnih profitnih stopa« (ppf) u zajedničku, svetsku ppf, to jest, pretvaranje »nacionalnih cena proizvodnje« u svetsku cenu proizvodnje. Ta se cena formira na svetskom tržištu pod uticajem konkurencije, uz učešće svih zemalja koje se javljaju kao proizvođači (prodavci) odnosno potrošači (kupci) date vrste robe u okviru iste i različitih proizvodnih grana. ³⁰ To znači da u osnovi svetske cene, koja

²⁷ K. Marks, F. Engels, Dela, II izdanje, tom XXIII, str. 327—328.

²⁸ K. Marks, Kapital, III tom, Moskva, 1951., str. 247.

²⁹ K. Marks, Kapital, tom III, Beograd, 1948, str. 808.

³⁰ »Uzeti da se robe različitih oblasti (ili u našem slučaju zemalja, primedba I. B.) proizvodnje prodaju po svojim vrednostima znači, naravno, samo to da je njihova vrednost gravitaciona tačka oko koje se njihove cene okreću i po kojoj se njihova stalna dizanja i spuštanja izravnavaju. Osim toga, onda će uvek trebati da se razlikuje tržišna vrednost... od individualne

se formira u procesu razmene na svetskom tržištu, ne leži odnos ponude i tražnje, nego vrednost koju determiniše prosečno društveno potrebno radno vreme, nužno za njenu proizvodnju. Ovo, pak, internacionalno društveno-potrebno radno vreme određuju internacionalni uslovi proizvodnje i internacionalna produktivnost i intenzivnost rada, što se formira kao prosek različitih nacionalnih uslova proizvodnje i različitih nacionalnih produktivnosti i intenzivnosti rada. Prilikom realizacije robe na svetskom tržištu (formiranja svetskih cena) svaka zemlja realizuje u dobijenom ekvivalentu — svetskom novcu, svoj rad samo u meri u kojoj on dobija internacionalno društveno priznanje, kao internacionalni društveno-potrebni rad, čiju meru ne određuje zemlja sama, nego sve zemlje učesnice u svetskoj razmeni. Društvo se neprestano razvija, revolucionišu se proizvodne snage, menja se način proizvodnje, pa, u skladu s ovim, menjaju se i forme društvene ocene individualno (nacionalno) utrošenog rada.

Usled sve intenzivnije trgovinske razmene između zemalja sveta, proces formiranja jedinstvene internacionalne vrednosti roba i njenog konkurencijom preobraženog oblika — svetske cene nastavlja se. Time uticaj na nivo internacionalne vrednosti roba vrše ne samo kapitalističke nego, istina u manjem stepenu danas, ali svakim danom i ubuduće sve više, i socijalističke zemlje i zemlje u razvoju. Ukoliko ova tržišta nisu izolovana, merilo društvenog rada u svetskim razmerama formira se kao rezultat ukupnog delovanja na tržište obaju sistema, kroz izvoz i uvoz roba i usluga svih zemalja sveta.³¹

U pogledu analize formiranja robnih vrednosti i cena, Marks je bio veoma iscrpan, jasan i konkretan. »Razmena ili prodaja roba po njihovoj vrednosti« — kaže Marks — »jeste racionalni princip, prirodni zakon njihove jednakosti: polazeći od tog zakona treba ob-

vrednosti pojedinih roba koje proizvode različiti proizvođači. Individualna vrednost nekogih od tih roba stajace ispod tržišne vrednosti . . . , druga će stajati iznad«. »Tržišnu vrednost moramo, s jedne strane, posmatrati kao prosečnu vrednost roba proizvedenih u datoj oblasti, a, s druge strane, kao individualnu vrednost robe koja se proizvodi pod prosečnim uslovima tog područja i koja sačinjava veliku količinu njegovih proizvođača«. »Konkurencija proizvođača iste grane dovodi do formiranja tržišne vrednosti, a konkurencija proizvođača različitih grana dovodi do formiranja cene proizvodnje«. (K. Marks, *Kapital*, Kultura, Beograd, 1948, tom III, str. 137)

Ili: »... jer tekuća cena svake robe stoji uvek iznad ili ispod troškova proizvodnje te robe...« »ali se zbir odstupanja iznad-ispod posmatrano dugoročno uvek na kraju potire«. (K. Marks).

³¹ »Vrednost celokupne robne mase (recimo, mase svetskog tržišta, primedba I. B.) jednaka je stvarnom zbiru vrednosti svih pojedinih roba uzetih skupa, kako onih koje su proizvedene pod srednjim, tako i onih koje su proizvedene iznad ili ispod srednjih uslova. U tom slučaju, tržišnu vrednost ili društvenu vrednost robne mase — radno vreme koje se u njima nužno sadrži — određuje vrednost velike srednje mase«.

(K. Marks, *Kapital*, tom III, Beograd, Kultura, 1948. god., str. 141)

jašnjavati odstupanja cena od vrednosti, a ne nasuprot, izvoditi iz odstupanja sam zakon.«³²

Rešenje problema svetskih cena ne leži samo u sferi prometa, već daleko više u sferi proizvodnje, jer »na svetskom tržištu produktivniji nacionalni rad uzima se u obračunu kao intenzivniji sve dotle dok konkurencija ne prisili produktivniju naciju da snizi prodajnu cenu svoje robe na njenu vrednost«.³³ Zato se rešavanje problema razlika između »nacionalne« i »internacionalne« vrednosti roba izražava u njihovim cenama pre nego što one uđu u promet, odnosno, one su pretpostavka prometa, a ne njegov rezultat.³⁴ Analogno tome, u razmerama robne proizvodnje u svetu bilo koja roba koja je proizvedena u pojedinoj zemlji ima međunarodnu vrednost od svog izvoza, i ona se izražava u međunarodnim cenama pre nego što je roba ušla u promet na međunarodnom tržištu. »Troškovi proizvodnje robe u nacionalnim privredama integrišu se u svetsku vrednost i utiču na svetsku cenu posredstvom mehanizma ponude i tražnje.«³⁵

Svetsko tržište i cene, po Marksu, pre svega su tvorevine kapitalističkog načina proizvodnje i kapitalističkog produkcionog odnosa »Ekspanzija spoljne trgovine« — kaže Marks — »u detinjstvu kapitalističke proizvodnje bila je njegova osnovica«. Spoljnotrgovinska razmena takođe je proizvod kapitalističkog načina proizvodnje, jer je realizacija robe u kapitalizmu uslov kapitalističkog razvoja. Tako su svetsko tržište i kapitalistički način proizvodnje međusobno uslovljeni, jer je »tendencija stvaranja svetskog tržišta data u samom pojmu kapitala« (Marks).

Marks je pridavao poseban značaj svetskom tržištu i međunarodnoj razmeni pre svega, zbog toga što je svetsko tržište smatrao osnovom razvoja novog, socijalističkog oblika proizvodnje. Po njemu, zadatak je kapitalističkog načina proizvodnje da razvije svetsko tržište do izvesnog stepena upravo kao pripremu uslova za razvoj novog oblika proizvodnje.³⁶ Jer, »Sila je babica svakog starog društva koje u svojoj utrobi nosi neko novo društvo. I ona sama je jedna ekonomska potencija«.³⁷ Ili, na drugom mestu, Marks kaže: »Uzvišena ideja u kojoj... se (imaocu robe) otkriva ceo svet jeste ideja jednog tržišta — svetskog tržišta«,³⁸ ali tržišta koje će se formirati na novim (ravnomernijim) osnovama.

³² K. Marks, Kapital, III tom (II odeljak), str. 104. i dalje.

³³ K. Marks—F. Engels, Dela, II izdanje, tom 23, str. 571. (na ruskom).

³⁴ K. Marks i F. Engels, Sočinnenija, tom 23., str. 168.

³⁵ G. E. Želev, Problemi vosproizvodstva i mježdunarodno razdelenija truda v stranah-členah SEV, Moskva, 1971., str. 176.

³⁶ Videti: Marks, Kapital, III, str. 397.

³⁷ K. Marks, Kapital, I tom, str. 673.

³⁸ K. Marks, Prilog kritici političke ekonomije, str. 162.

3. LENJINOVA TEORIJA SVETSKOG TRŽIŠTA I CENA

Lenjinova teorija svetskog tržišta i međunarodne razmene predstavlja razradu i dalji razvoj Marksovih postavki o ovim pitanjima i njihovo ispoljavanje u novim uslovima.³⁹ U Lenjinovo vreme kapitalizam prerasta iz liberalne u monopolističku fazu razvoja, pa je svetsko tržište iz tog doba i zakonitosti koje se na njemu manifestuju bilo predmet Lenjinove analize. Najbrilijantniju analizu kapitalizma i svetskog tržišta dao je Lenjin u radovima: »Imperijalizam kao najviši stadijum kapitalizma«, »Razvitak kapitalizma u Rusiji«, »Povodom takozvanog pitanja o tržištima«, »Primedba po pitanju teorije tržišta«, »Još jednom o pitanju teorije realizacije« i dr. Njegov najveći doprinos teoriji svetskog tržišta predstavlja njegova teorija realizacije, koja se smatra sastavnim delom teorije društvene proširene reprodukcije.⁴⁰

Svetsko tržište za Lenjina nije neko posebno tržište. To je, u stvari, tržište kapitala i kao takvo, uslov i posledica kapitalističkog načina proizvodnje (proizvodnje viška vrednosti). Kapitalistički svetski sistem, po Lenjinu, predstavlja »šačica« naročito bogatih i snažnih država koje pljačkaju prostim »rezanjem kupona« čitav svet.⁴¹ Zato je Lenjin svetsko tržište posmatrao kao jedinstveno tržište (povezano s unutrašnjim tržištem). Ovu postavku obrazložio je na sledeći način: »Ali je u kapitalizmu unutrašnje tržište neizbežno povezano s vanjskim. Kapitalizam je odavno stvorio svetsko tržište. I, kako je rastao izvoz kapitala i na sve moguće načine širile se inozemne i kolonijalne veze i ,sfera uticaja' najkrupnijih monopolskih saveza, stvar je prirodno' dovela do svjetskog sporazuma među njima, do stvaranja međunarodnih kartela.«⁴² I dok je Marks monopol tretirao kao izuzetak, Lenjin je monopolsku situaciju na svetskom tržištu analizirao kao zakoniti proces u vreme imperijalizma. Svet je u to doba bio podeljen (ekonomski i teritorijalno) između čašice najbogatijih zemalja — svega nekoliko njih. Ova podela vršena je nasilno, jer u kapitalizmu nije moguća druga osnova, drugi princip podele, osim sile. Milijarder ne može deliti »nacionalni dohodak« kapitalističke zemlje s nekim drugim drukčije nego u proporciji: »prema kapitalu« (i uz to još s nekim dodatkom, kako bi krupniji kapital dobio više nego što mu pripada).⁴³ Otuda »kapitalistička proizvodnja uopšte ne postoji bez spoljne trgovine« — kaže Lenjin.⁴⁴

³⁹ »Lenjinova teorija svetskog tržišta vezana je uz Marksove radove, odnosno uz konkretizaciju Marksovih stavova u uvjetima razvoja kapitalizma u pravcu imperijalizma. Ti radovi odišu karakteristikama razvoja kapitalizma na prijelazu dvaju stoljeća«.

Dr B. Čosić, Svjetsko tržište danas, Zagreb, 1973, str. 341.

⁴⁰ Videti: »Društvena reprodukcija i privredni ciklusi«, izabrani radovi V. I. Lenjina, u redakciji prof. dr R. Stojanović, Beograd, 1957. god.

⁴¹ Videti: Lenjin, *Imperijalizam...*, Zagreb, 1958, str. 14—15.

⁴² Lenjin, *Imperijalizam*, ibidem, str. 74.

⁴³ Lenjin, *Izabrana dela*, tom IX, str. 353, Beograd, 1960; Slično i »Imperijalizam«, str. 83.

⁴⁴ Lenjin, *Izabrana dela*, tom II, ibidem, str. 44.

Svetsko tržište za Lenjina je, kao i za Marksa, uzrok, posledica i uslov razvoja kapitalizma. Ono, po Lenjinu, dovodi do »internacionalizacije kapitala i proizvodnih snaga u svetu«, do nužnog povezivanja svih zemalja sveta, ali pod uticajem i vladavinom kapitala. No, taj razvoj ide kroz mnogobrojne protivurečnosti i potrebe (ekonomske, političke, nacionalne i dr.), tako da pre ultraimperijalističkog svetskog udruživanja nacionalnih finansijskih kapitala (stvaranja jedinstvenog svetskog trusta), »Imperijalizam« — kaže Lenjin — »neminovno mora prsnuti, a kapitalizam se pretvoriti u svoju suprotnost«. ⁴⁵ I dalje, još eksplicitnije, kaže: »Kapitalizam je u naprednim zemljama prerastao okvir nacionalnih država, stavio monopol na mesto konkurencije, stvorio sve objektivne pretpostavke ostvarljivosti socijalizma«. ⁴⁶ To je, po Lenjinu, slično kao i po Marksu, najveći rezultat razvoja svetskog tržišta. Jer, »Ta nužnost (stvaranje svetske privrede i svetskog tržišta) očigledno pokazuje progresivnost, historijski rad kapitalizma koji razara raniju izoliranost i ogradenost privrednih sistema (a zbog toga i uskost duhovnog i političkog života) i ujedinjuje sve zemlje sveta u jedinstveni svetski sistem«. ⁴⁷

Osnovu procesa stvaranja svetskog tržišta, za Lenjina, kao i za Marksa, čini razmena, odnosno robna proizvodnja. To je i osnova razvoja proizvodnih snaga, te osnova razvoja i menjanja proizvodnih odnosa. ⁴⁸

Socijalistički proizvodni odnosi moraju obezbediti ubrzaniji i ravnomerniji razvoj proizvodnih snaga sveta u odnosu na prethodni sistem, jer, u protivnom, socijalizam ne bi mogao postati vladajući društveni sistem. ⁴⁹ Ovo je na dostignutom stepenu razvoja moguće obezbediti samo u uslovima razvoja robne proizvodnje, međunarodne razmene robnih vrednosti i tržišta. S obzirom na to što svetsko tržište nije geografski pojam, već određeni društveni odnos, socijalizam i socijalističke zemlje brže će se razvijati u uslovima razvijene međunarodne razmene (svetskog tržišta), svesne činjenice da će u toj saradnji imati koristi »i onda kada razmenom gube«. Svetsko tržište je veoma značajan faktor privrednog razvoja svih zemalja sveta (momenat ugledanja, korištenja tehničko-tehnološkog i ekonomskog iskustva, konkurencija i ekonomsko takmičenje i sl.), ⁵⁰ što

⁴⁵ Lenjin, Izabrana dela, tom IX, str. 410—411.

⁴⁶ Lenjin, ibidem, str. 439.

⁴⁷ Lenjin, Izabrana dela, tom II, str. 45—46.

⁴⁸ »Nasuprot naivnom gledanju narodnjaka, *marksizam proučava novi poredak koji se formira*« (podvukao B. I.). — Lenjin, Izabrana dela, tom II, str. 259.

⁴⁹ Videti: dr B. Ćosić, Svjetsko tržište danas, op. cit., str. 356.

⁵⁰ »U zaključku ove teme možemo utvrditi da se socijalizam potvrđuje tek u svjetskim okvirima. U suvremenim uvjetima razvoja proizvodnih snaga taj okvir je svjetsko tržište. Zato je otvorenost prema svjetskom tržištu imperativ socijalizma«. I dalje: »Prema tome, socijalizam ima aktivan odnos prema svjetskom tržištu. On ga smatra jedinstvenom svjetskom pojavom. To

je posebno značajno za nerazvijene i socijalističke zemlje. Po Lenjinu, svetsko tržište je uzrok i posledica razvoja kapitalizma, ali to isto tržište vodi i krah kapitalizma kao sistema i razvoju svetske privrede i svetskog tržišta na novim osnovama, u uslovima nove, pravednije društvene podele rada. On je na ovu zakonitost ukazao kada je isticao da je zadatak međunarodnog proletarijata sve tešnja saradnja, pri čemu se ima u vidu »tendencija k stvaranju jedinstvene, opštim planom regulisane od strane proletarijata svih nacija, svetske privrede kao celine, tendenciju koja je potpuno jasno izražena već u kapitalizmu, a koja bezuslovno podleže daljem razvoju i punom završetku u socijalizmu.«⁵¹

Lenjin je takođe ukazivao na neophodnost i značaj tržišta i razmene za razvoj socijalizma i socijalističkih zemalja. To je posebno došlo do izražaja u vreme njegove nove ekonomske politike (NEP).⁵² Po njemu, podela rada i razmena, spoljna trgovina i tržište neophodni su i u socijalizmu (i za socijalizam), jer pospešuju i upotpunjuju razvoj proizvodnih snaga i vode ka stalnoj ekonomiji društvenog vremena i povećanju standarda. »Ta neophodnost spoljne trgovine uslovljena je procesom internacionalizacije privrednog života socijalističkih zemalja s ciljem korišćenja međunarodne podele rada u interesu povećanja efektivnosti društvene proizvodnje i porasta blagostanja proizvođača.«⁵³

4. SAVREMENA MARKSISTIČKA EKONOMSKA MISAO O SVETSKOJ PRIVREDI I SVETSKOM TRŽIŠTU

Savremena marksistička misao polazi od toga da sadašnja etapa razvoja proizvodnih snaga nalaže dalje podruštvljavanje proizvodnje i razvijanje svetskog tržišta na novim osnovama. U vreme naučno-tehničkih dostignuća gotovo ni jedna zemlja ne može razvijati bržim tempom svoju privredu izolovano od drugih zemalja, jer se unutrašnje tržište pokazuje nedovoljnim i ne omogućuje pojedine vrste masovne i serijske proizvodnje koje su danas uglavnom ekonomične i rentabilne. One zahtevaju podelu rada, specijalizaciju i kooperaciju, formiranje svetskog tržišta i svetske ekonomije. To je proces podruštvljenja rada i proizvodnje, koji je beskonačan kao i razvoj tehnike. Društvena podela rada jedan je od osnovnih faktora stalnog porasta društvene produktivnosti rada.⁵⁴ Privredni rast

je mesto gdje sve zemlje svijeta mjere svoju produktivnost rada, ono je rezultat razvoja svjetske ekonomike, ali i pretpostavka za razvoj svih zemalja svijeta.«

Dr B. Ćosić, Svjetsko tržište danas, op. cit., str. 367. i 370.

⁵¹ Lenjin, Izabrana dela, Beograd, 1961, str. 13. i 571.

⁵² Videti: V. I. Lenjin, Dela, tom III, str. 43—44 (na ruskom).

⁵³ »Spoljna trgovina socijalističkih zemalja« (teorijska pitanja), Moskva, 1966, str. 4.

⁵⁴ Dr B. Ćosić, Politička ekonomija socijalizma, Zagreb, 1976. str. 298.

neminovno vodi širenju nove međunarodne podele rada i razmene, što predstavlja osnovu stvaranja svetske ekonomije. »Nova međunarodna podjela rada jeste kategorija u nastajanju. Osnovni uvjet za njezin razvoj jest podizanje proizvodnih snaga na viši nivo i to u svim zemljama, a naročito u nerazvijenima. Ona će po svojoj tendenciji, ako tako možemo kazati, biti ‚pravedna‘ podjela rada, a ne iznudena raznim oblicima pritiska i sile (ekonomske i svake druge)«. ⁵⁵ To zahteva, pre svega, izmenu svetskog ekonomskog poretka i međunarodne podele rada, za što se danas zalažu nesvrstane, socijalističke i druge progresivne zemlje, odnosno snage u svetu.

U teoriji ostalih socijalističkih zemalja dugo je postojala rezerva prema podeli rada, odnosno preovlašivali su stavovi o potrebi kompleksnog razvoja socijalističke ekonomije, »socijalističkoj podeli rada« i »socijalističkom tržištu«, odvojenom od kapitalističkog svetskog tržišta i međunarodne razmene.

Međutim, u svom najnovijem zajedničkom dokumentu (misli se na Kompleksni program integracije i saradnje članica SEV-a, usvojenom 1971. godine) ove zemlje su podelu rada prihvatile kao jedan od osnovnih principa sadašnje i buduće ekonomske saradnje i integracije. Zahtevi za specijalizaciju, kooperaciju, uklapanje u međunarodnu podelu rada i slično postali su najaktuelniji zahtevi ekonomskog i društvenog razvoja socijalističkih zemalja. ⁵⁶

Socijalističke zemlje su postale svesne činjenice da se ubrzani ekonomski razvoj može postići samo ostvarivanjem naučno-tehničke revolucije, a ova zahteva širu saradnju zemalja sveta, određenu podelu rada i svetsko tržište i razvoj svetske privrede na novim osnovama. To je uslov ubrzanog razvoja, jer dovodi do porasta produktivnosti rada i stvaranja uslova da se jedan radni dan jedne zemlje razmenjuje za jedan radni dan druge zemlje, a ne, kao što je Marks utvrdio za kapitalističke odnose proizvodnje, da se tri radna dana nerazvijene zemlje razmenjuju za jedan radni dan razvijene. Ovakva neadekvatna razmena i danas se vrši na svetskom tržištu pod uticajem delovanja zakona vrednosti. Stoga je prevashodni interes nerazvijenog dela sveta i socijalističkih zemalja danas ubrzana industrijalizacija i modernizacija proizvodnih snaga, čime se podstiču »stečena« preimućstva o kojima su davno govorili A. Smit i D. Rikardo, a prihvatili ih i dalje razvili Marks, Lenjin i savremena marksistička misao. Realizacija ovog cilja podrazumeva dalji proces proširenja i društvene i tehničke podele rada, kako u

⁵⁵ Ibidem, str. 302.

⁵⁶ Videti detaljnije: dr B. Ilić, Intenziviranje kontakata i ekonomska saradnja EEZ—SEV, »Economist« br. 1/1973; dr B. Ilić, Nauka i stručni kadrovi kao temeljni činioci poslovanja u savremenim uslovima, »Economist«, br. 1/1970., i dr B. Ilić, Nova faza u odnosima ekonomske saradnje Jugoslavije sa socijalističkim zemljama Evrope i SEV-om, »Ekonomske anali«, Beograd, br. 39/1973, str. 37—55.

okvirima nacionalne, tako i svetske privrede, ali na novim osnovama (novi ekonomski sistem).⁵⁷

Novo ekonomsko jedinstvo sveta javlja se kao neminovnost dostignutog i uslov budućeg privrednog razvoja u svetu. Svetski kapitalistički sistem i svetsko tržište izazvali su ogromnu neravnotežu u svetskoj privredi (razvojnu, strukturalnu, nacionalnu i dr.). Nastao je ogromni jaz između razvijenih i nerazvijenih (razvijene zemlje sa svega 31% svetskog stanovništva uživaju preko 70% svetskog dohotka, a nerazvijene sa 69% svetskog stanovništva raspolazu sa svega 30% svetskog dohotka, visina nacionalnog dohotka po stanovniku kreće se od preko 5000\$ per capita u razvijenim zemljama do oko 100\$ u nerazvijenima, zatim finansijska preza-duženost nerazvijenih zemalja, »tehnološki kolonijalizam« i sl.). Ti i drugi elementi jasno pokazuju da su dosadašnji razvoj svetskog tržišta i međunarodne razmene doveli do velikih disproporcija koje su postale kočnice daljeg razvoja u svetu uopšte. To nalaže potrebu izmene postojeće ekonomske situacije i stvaranje svetskog ekonomskog jedinstva na novoj, ravnotežnijoj (skladnijoj) osnovi, tj. u uslovima odgovarajuće ravnoteže produktivnosti i intenzivnosti nacionalnih radova, kada se ne bi vršila eksploatacija, odnosno »gubljenje« na svetskom tržištu.

Obezbeđenje novog ekonomskog jedinstva zahteva, pre svega, ubrzani industrijski razvoj nerazvijenih zemalja i prilagođavanje privrednih struktura razvijenih i nerazvijenih zemalja novoj međunarodnoj podeli rada. To nalaže stvaranje takvih uslova u svetskoj privredi i na svetskom tržištu u kojima će zemlje moći da pođu putevima privrednog razvoja koji najbolje odgovaraju njihovim ekonomskim mogućnostima i širim društvenim potrebama. Privredni razvoj nerazvijenih zemalja doprinosiće, putem povećavanja kupovne moći i apsorpcionih mogućnosti tržišta, daljem razvoju industrijski razvijenih zemalja. Nova međunarodna podela rada podrazumeva da nerazvijene zemlje proizvode i finalne industrijske proizvode, radi supstitucije uvoza, kao i proizvodnju za izvoz, i izvoz primarnih proizvoda, sve u odgovarajućoj kombinaciji koja će voditi računa o specifičnostima i potrebama svake zemlje.⁵⁸ Da bi se nerazvijene zemlje osposobile za ovakav razvoj i podelu rada, neophodno je na nivou svetske zajednice obezbediti odgovarajući transfer

⁵⁷ »Na ruševinama svjetskog ekonomskog sistema kapitalizma sada se izgrađuje novi svjetski ekonomski sistem i novo svjetsko tržište koje sve više postaje univerzalna svjetska pojava«. I dalje:

»Prema tome, osnovno je što s pobjedom, odnosno procesom nastajanja socijalizma kao novog sistema, nastaje i nova međunarodna podjela rada kao podloga novog svjetskog tržišta, odnosno novog ekonomskog jedinstva svijeta.«

Dr B. Čosić, Svjetsko tržište danas, op. cit., str. 385. i 386.

⁵⁸ Videti: Christos Aristidou, Teorija komparativnih prednosti i uključivanje ZUR u međunarodnu podelu rada, doktorska disertacija, Ekonomski fakultet, Beograd, 1977, str. 240. i 241.

nauke i tehnike iz razvijenih u nerazvijene zemlje, zbog čega velika odgovornost pada kako na razvijene zemlje, tako i na svetsku zajednicu kao celinu, pri čemu politika oslanjanja na sopstvene snage treba da ima prioritetni značaj.⁵⁹ Nova međunarodna podela rada i svetsko tržište moraće se zasnivati na selektivnom i kompleksnom načinu uključivanja u međunarodnu podelu rada, posebno nerazvijenih zemalja. Ovakva podela rada i konstituisanje svetskog tržišta na novim osnovama podrazumeva aktivnu ulogu i pomoć razvijenih zemalja i svetske zajednice u ispravljanju negativnih posledica dosadašnje međunarodne podele rada i svetskog tržišta. Svetska zajednica treba da bude inicijator, pokretač i koordinator svih akcija koje će obezbediti izgradnju ekonomskog jedinstva sveta, svetskog tržišta i svetskih cena (međunarodne razmene) na novim, pravednijim osnovama (novi ekonomski sistem).⁶⁰ To podrazumeva stvaranje ravnoteže u svetskoj privredi i na svetskom tržištu kako u pogledu privredne razvijenosti (stepena produktivnosti i intenzivnosti nacionalnih radova), tako i u pogledu ekonomske strukture (uklanjanje podele na sirovinske i industrijske zemlje) i slično.

Dr. BOGDAN ILIĆ, Faculty of Economics, Belgrade

THE WORLD MARKET AND PRICES IN THE THEORY OF RICARDO, MARX, LENIN AND IN THE CONTEMPORARY ECONOMIC THOUGHT

Summary

The world market developed as the consequence of the trade, which had started long ago among neighboring human settlements. However, it was the capitalist socio-economic system which gave a particular impetus to the development of the world market. This is why the economic theory of that period has made the greatest contribution to the theory of the development of the world market and prices.

The world market is not the place in the geographical sense of the word in which the exchange takes place, but rather a certain international socio-economic relationship. The world market itself changes and develops as this relationship develops and changes.

It is the English classical political economy which has given a very important contribution to the theory of the world market, particularly its representatives A. Smith and D. Ricardo. Their work reflects the requirements of the capitalist development, particularly those of England, which

⁵⁹ Videti: dr B. Ilić, Razvoj nauke, tehnike i obrazovanje kadrova..., »Direktor«, br. 7/1977. god.

⁶⁰ Videti: Christos Aristidou, op. cit., str. 293.

was then the most developed country in the world, but also their awareness of the necessity to develop forces of production. They have come to comprehend that the world market is the prerequisite of an accelerated economic development, particularly as regards England, the leading country of the world.

In his analysis of the world market Smith starts from the statement that the globe is in a certain way (in the economic sense) a unique whole, that England is the manufacturing workshop of the whole world, that the whole fund of labour in the world is unique and that countries should therefore specialize only in the type of product which gives them an advantage over other countries (which they produce with the least amount of labour).

It is this specialization which must underly the division of labour among countries and the development of the world market (international trade). This is why this theory has been formulated as the theory of absolute advantages of countries in the production of a product. Smith had thereby in mind both the natural and the acquired advantages of countries.

Ricardo elaborated and improved Smith's theory of the world market. He holds that the exchange among countries will take place also when one country has absolute advantages in the production of all products (if it spends less labour in their production) if compared to another country, having at the same time more advantages in the production of some products than in the production of others. It is therefore reasonable that a country should specialize only in products which give it the greatest advantages and vice versa. This is why this theory has been termed the theory of relative comparative advantages. According to Ricardo's theory of the world market, every country is a separate subject in the international trade. It has its own fund of labour, which is in no connection with that of other countries etc. The terms of trade among countries (the level of the market price) are set in dependence of comparative advantages somewhere in the middle. This theory was elaborated later by the neoclassical school of political economy, by Taussing, Mill and others. Their greatest contribution was that they included into the analysis the category of demand, on which the level of the world price depends to a large extent.

Marx kept the main world market postulates of the English classical writers. He took »the reasonable grain« of this theory such as: the importance of the world market for the economic development, labour as the groundwork underlying the world prices (international value), the importance of the international division of labour and specialization etc. However, Marx's theory of the free foreign trade and the world market differs considerably from Ricardo's theory. Namely, Marx is altogether explicit about the exploitation in the world market. The more developed country exploits the less developed one in the world market even when the latter benefits from trade since more national labour of an under-developed country is exchanged for less national labour of a developed country. The more productive labour of the more developed country is said to be the more intensive one and vice versa. However, Marx advocates the development of the world

market since it strengthens the development of productive forces, intensifying thereby the opposites between the proletariat and the bourgeoisie and accelerating the social revolution.

In his analysis of the world market Lenin kept and elaborated Marx's main postulates. However, the world market was to him a monopoly market since capitalism had entered the stage of monopoly capitalism during his lifetime. Lenin holds that the world market is, in fact, a capital market, which is governed by a handful of most powerful capitalist state monopolies, eager to transform into their opposite, i. e. into a unique world trust. However, Lenin holds that imperialism must inevitably blow up and transform into its opposite, i.e. into a new social system — socialism.

The contemporary Marxian thought on the world market starts from the attitudes of Marx and Lenin and holds that the world system and the world market must develop, but on a new groundwork, because the disequilibrium in the world economy must be overcome. This can be achieved through a new (more equal) division of labour and trade, which implies an accelerated development of underdeveloped countries, changes in the structure of the world economy, the participation of all the countries of the world and the development of a new economic system in the world. Then both the world market and the prices will develop on a new groundwork.

Д-р БОГДАН ИЛИЧ, Экономический факультет г. Белград

ТЕОРИЯ МИРОВОГО РЫНКА И ЦЕН У РИКАРДО, МАРКСА, ЛЕНИНА И СОВРЕМЕННОЙ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ МЫСЛИ

Резюме

Мировой рынок сложился как следствие товарообмена, который начал осуществляться достаточно рано между соседствующими объединениями людей. Однако особый толчок развитию мирового рынка дала капиталистическая общественно-экономическая система, т.е. капиталистический способ производства. С тех пор и экономическая мысль внесла самый большой вклад в теорию развития мирового рынка и цен.

Мировой рынок не представляет собой географическое место, на котором осуществляется товарообмен, а представляет собой определенные международные общественно-экономические отношения. С развитием и изменением этих отношений меняется и развивается и мировой рынок.

Весьма значительный вклад в теорию мирового рынка внесла английская классическая политическая экономия и, прежде всего, ее представители Адам Смит и Д. Рикардо. Их труды отображают определенные

условия эпохи и взгляды того времени и, прежде всего, в них нашли отображение потребности капиталистического развития Англии, как наиболее развитой в то время страны мира, а также и их взгляды на необходимость развития производительных сил. Они поняли, что мировой рынок является предпосылкой ускоренного развития хозяйства и, прежде всего Англии, как ведущей страны мира.

В анализе мирового рынка Смит исходит из того, что земной шар в определенном смысле (экономическом) представляет собой единое целое, Англия является мануфактурной мастерской всего мира, а совокупный фонд труда в мире единый, и поэтому экономически рационально, чтобы страны специализировались только на тех видах производства, которое имеет преимущества в отношении к другим странам (которые производят продукцию с наименьшими затратами труда).

На базе таким образом проводимой специализации должно осуществляться международное разделение труда и будет развиваться мировой рынок (международный товарообмен). Поэтому данная теория формулируется как теория абсолютных преимуществ стран в производстве какого-то продукта. При этом Смит имел в виду как естественные, так и приобретенные преимущества стран в производстве какого-то продукта.

Рикардо дальше развил и усовершенствовал теорию Адама Смита о мировом рынке. По его теории товарообмен между странами будет осуществляться и тогда, когда одна из стран имеет абсолютные преимущества в производстве всех продуктов (затрачивая меньше труда на их производство) по сравнению с другой страной, но при этом на некоторые продукты она имеет большие преимущества, чем на другие. Исходя из этого, экономическая целесообразность состоит в том, что страна специализируется в производстве только той продукции, по которой имеет наибольшие преимущества и наоборот. Поэтому данная теория и называется теорией относительно сравнительных преимуществ. По теории мирового рынка, принадлежащей Рикардо, любая страна является особым субъектом в международном товарообмене, каждая страна располагает своим собственным фондом труда, которые между собой ничем не связаны и т.п. Отношения и товарообмен между странами (уровень/размер рыночных цен) формируются в зависимости от сравнительных преимуществ где-то в среднем. Эта теория позднее разрабатывалась неоклассической школой политической экономии Таузиг, Мил и другими. Самая большая их заслуга состоит в том, что они подвергли анализу категорию спроса, которая в значительной степени определяет уровень цен на мировом рынке.

Маркс сохранил основные положения английских классиков о мировом рынке. Он взял из этой теории „рациональное зерно“, как например: необходимость мирового рынка для экономического развития, труд как основу формирования цен на мировом рынке (интернациональная стоимость), необходимость международного разделения труда и специализации и т.п. Однако теория Маркса о свободной внешней торговле и мировом рынке значительно отличается от теории Рикардо тем, что Маркс ясно говорит: на мировом рынке имеет место эксплуатация; на мировом

рынке более развитая страна эксплуатирует менее развитую, даже и тогда, когда последняя при товарообмене выигрывает, т.к. обменивается больше национального труда неразвитой страны на меньшее количество национального труда развитой страны. В этом случае производительность труда развитой страны более высокая и наоборот. Но Маркс выступает за развитие мирового рынка, т.к. оно способствует развитию производительных сил, „до крайности обостряет противоречия между пролетариатом и буржуазией и ускоряет социальную революцию“.

Ленин также обращался к анализу мирового рынка и развил дальше основные положения Маркса в этом вопросе. Он, однако, о мировом рынке говорит как о рынке монополии, ибо в его время капитализм вступал в фазу монополистического капитализма. И по Ленину мировой рынок является на самом деле рынком монополистического капитала, который находится в руках небольшой кучки наиболее мощных капиталистических государственных монополий, стремящихся превратиться в единый мировой трест. Между тем, по Ленину, империализм как высшая и последняя стадия капитализма неизбежно должен претерпеть крах и претвориться в свою противоположность, т.е. должен преобразоваться в новую общественную систему — социализм.

Современная марксистская наука о мировом рынке исходит из положений Маркса и Ленина и подчеркивает, что мировая система, а следовательно и мировой рынок, должны развиваться, но на новых основах в целях устранения неравновесия в мировой хозяйственной системе. Это должно базироваться на новом („более равноправном“) разделении труда и товарообмена и способствовать более быстрому развитию слаборазвитых стран, изменению структуры мирового хозяйства, включая международную помощь, и созданию на этой основе нового экономического единства в мире, а тем самым и мирового рынка и цен на новых началах.

